

BÁNYAI VIKTÓRIA – GOMBOCZ ESZTER *

A traumafeldolgozás útjain – Holokauszt-túlélő gyerekek Magyarországon, 1945-49¹

70 év távlatából magától értetődőnek tűnik, hogy a vészkorszak után mindenkinek, aki zsidó gyermekekkel foglalkozott, tekintettel kellett lennie az átélt traumákra, a gyerekek sérüléseire, és lehetőségeihez mérten segítenie kellett a múlt feldolgozását. Ezt a várakozásunkat forrásaink csak részben igazolják. A nevelői jó szándékot nincs jogunk kétségbe vonni, a módszerek, eszközök tekintetében azonban akad min töprengenünk a korabeli forrásanyag és a visszaemlékezések olvasása közben.

Pszichológiailag képzett szakemberek korabeli megfigyelései, vizsgálatai segítenek képet alkotni a gyerekek lelkiállapotáról. Ahogy Koralek Livia, a budapesti Tarbut Iskola tanítója megfogalmazta: „*A nevelők, papok [értsd: rabbik], tanítók megváltozott lelki-világú gyermekeket akarnak visszavinni az életbe, célokat kitűzni eléjük, alakítani lelküket. Ennél az építőmunkánál a jelenlegi lelki-életből kell kiindulni, tehát meg kell ismerni azokat a hatásokat, amelyeket a háború váltott ki a gyermekből.*”² Ő maga asszociációs vizsgálatot végzett 55 árva és félárva gyerekkel Nagy László: *A háború és a gyermek lelke* (1915) című műve mintájára a „háború”, a „ház” és az „édesanya” szavakról, fogalmakról.³ Benoschofsky Ilona budapesti zsidó óvodákban, iskolákban és gyermekotthonokban

* Bányai Viktória az MTA TK Kisebbségkutató Intézet tudományos főmunkatársa. E-mail: banyai.viktoria@tk.mta.hu. Gombocz Eszter a Wesley János Lelkészképző Főiskola docense. E-mail: gombocz.eszter@gmail.com.

¹ A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

² Koralek Livia: *A második világháború hatása...*, i. m., 1946, 14.

³ Koralek Livia: *A második világháború hatása...*, i. m., 1946, 14–17.

örömeiről, félelmeiről, vágyairól kérdezett meg több mint száz gyereket.⁴ Benoschofsky vizsgálatában a legmegrendítőbb talán a gyermeki örömök hiánya és a vágyak egyformasága: 100 gyerekből 92 ennivalót kért a három kívánság egyikeként, 74 pedig elvesztett szülője visszatértét. Hrabovszkyné Révész Margit a Sztchlo Gábor vezette gyermekotthonban 1945 májusa és 1948 júniusa között 226 háború sújtotta gyermekén végzett komplex megfigyeléseket.⁵ Tipikus tünetként írta le a regresszió különböző jeleit (a bepisilést, az esetlen mozgást, a habzsoló evést), a gátlásosságot, enerváltságot, illetve a nyugtalanságot, fegyelmezetlenséget és az agressziót is. Úgy tapasztalta, hogy a testileg eredendően egészséges és a háború előtt harmonikus családban élő gyerekeknek, megfelelő segítő környezetben is egy-másfél évre volt szükségük a trauma feldolgozásához.

Kevésbé részletezően, de hasonló tapasztalatokat olvashatunk ki a korabeli zsidó iskolák félévente esedékes osztályfőnöki jelentéseiből is: legyengült, leromlott fizikai és egészségi állapot, valamint gyakran előforduló fegyelmezetlenség jellemezte az 1945/46-os tanévet.⁶ Az iskolai szabályok áthágása mögött – a pedagógusok számára is azonosíthatóan – a gyermekeknek az a tapasztalata rejlett, hogy a hazugság, a tagadás, a szófogadatlanság, a lopás stb. bizonyos helyzetekben ügyességek, bátorságnak és hasznosnak számítanak, sőt életmentőnek bizonyulnak.

Az elvesztett gyereklét jele volt az is, hogy elfelejtettek játszani: vaddá, kiábrándulttá, koravénné, cinikussá tette őket mindaz, amit átéltek. *„Elfelejtettünk játszani, mi már nem játszottunk többé.”* – fogalmazta meg 1945 nyarán egy pécsi ikerpár egyik tagja. Testvérével az ikerbarakokban 11 évesen túléltek Auschwitzot, de anyjukat és nővérüket elvesztették.⁷ Bárdos Pál részletesen bemutatja akkori tevékenységeik vadságát (kivégzés, harc, gyilkolás imitálása), testi épiséget veszélyeztető és anyagi kárt okozó voltát.⁸ *„A háború munkált bennem, ellenállhatatlanul és abbahagyhatatlanul. Mindig háborút játszottunk, mindig. Ordítva rohamra mentünk, tégláinkban*

⁴ Benoschofsky Ilona: *Korszellem és gyerekkor...*, i. m., 1947, 38–46.

⁵ Hrabovszkyné Révész Margit: *Háború sújtotta gyermekek...*, i. m., 1948.

⁶ Budapest Főváros Levéltára VIII. 254 és 313.

⁷ Krassó Sándor: *Kötéltánc...*, i. m., 2011, 169.

⁸ Bárdos Pál: *A második évtized...*, i. m., 1981, 67–70. A játék vadsága, a háborúban megtapasztalt vadság, erőszak kijátszása minden, a háború által traumatizált gyereknél megjelent, nem csak zsidó gyerekeknél.

gránát robbant, szorongásaink valódi életveszélyek emlékét idézték. (...) Hát sosem volt elég? Nem elégített ki az igazi? Semmi sem tudott úrrá lenni az emlékeinken?”⁹ A jelenséget Sztéhlo is kiemeli emlékiratában: a 10–14 éveseket újra kellett tanítani játszani.¹⁰

A hallgatás súlya

„Nem beszéltünk arról, hogy mi volt, csak arról, hogy mi van, és mi lesz.”¹¹

„Szörnyű, de nem beszéltünk arról, hogy mi történt. (...) A gyerekeknek sem meséltünk soha az otthonban, ők sem beszéltek, nem is kérdeztük őket. Eszem ágában sem volt kérdezni! Senki nem mondott semmit. Teljesen érthetetlen, de akkor jó volt, nagyon jó volt így.”¹²

„Az elmúlt fél év mintha tabu lett volna. Bizonyára az is volt. Szülők elvesztése, árvaház, rejtőzködés, téglagyári menet, kibombázás, sorban állás, kunyerálás, egyeseknél lopkodás, mind-mind zárójelbe tétetett, vagy inkább konzervbe préseltetett, melyet egyszerűen majd – ki tudja, mikor felbontunk.”¹³

Az idézetek sorát folytathatnánk: az akkori gyerekek és már gondozóként dolgozó fiatal felnőttek egyaránt a teljes hallgatásról számolnak be. Ezekben az években még nincs szó politikai nyomásról, tilalomról, a hallgatás konszenzusa pszichológiai jelenségen alapult. Ennek a jelenségnek a lényegét ragadják meg Gyárfás Endre szavai, amikor konzervbe zárásról beszél: a pszichológia által megnevezett és leírt *enkapszuláció*, betokosítás, lezárás egy erős védekező mechanizmus a személyiség védelmében. A meggyászolatlan veszteségek és feldolgozatlan traumák utóéletéről – későbbi felszínre töréséről, a következő generációkra örökítéséről – a pszichológiai szakirodalom feladata számot adni. Társadalomtörténeti szemszögből csak

⁹ Bárdos Pál: *A második évtized...*, i. m., 1981, 69

¹⁰ Sztéhlo Gábor gépelt emlékirata, 134–135 és 157. (Evangélikus Országos Levéltár, Sztéhlo Gábor iratai).

¹¹ H. M. óbudai árvaházi túlélő visszaemlékezése. Gombocz Eszter interjúja, 2014.

¹² Kovács Mira: *Imakönyv és csipkés kombiné*. Budapest, Zachor Könyvek, 2009. 84. Madrikha (fiatal cionista vezető) volt a Bácskai utcai gyermekotthonban.

¹³ Gyárfás Endre: *Mátyásföld, alkonyuló éden...*, i. m., 2013, 190.

arra szeretnénk felhívni a figyelmet, hogy az önmagukban is súlyos veszteségekkel küszködő zsidó fiatalok és felnőttek közül csak kevesen voltak abban a helyzetben, hogy ilyen értelemben is segíthessék a gyermekeket.

A Pesti Izraelita Hitközség Fiúárvaházának – az ott lakó fiúk által menedékvárosként emlegetett intézménynek – 1945 utáni szakaszát utólag értékelve Landesman György egy szinten említi a sérült nevelőket és gyerekeket:

„A szülőket, egész családokat veszített gyerekek és a nevelőtanárok között csak korkülönbség volt. Ők is mindenkijüket elvesztették és épphogy megúszták a munkaszolgálatot. Ideges és sérült tanárok és gyerekek összearva. Mégis volt türelem és megértés...”¹⁴

Landesman egy-egy kiemelkedő tanár és az Árvaház jóérzésű rabbija, dr. Dér István mellett további nevek említése nélkül a kemény büntetéseket is megemlíti. Emlékezésének hitelét nem bírálhatjuk fölül, az árva gyerekek bizonyára érzékenyen reagáltak a szigorú intézkedésekre.

Egy teljesen árván maradt kislány fél évszázad múltán így idézte fel a Szt. Domonkos utcai orthodox gyermekotthonban szerzett, ebből a szempontból hasonló tapasztalatait.

„Máma az ilyen gyereket elküldik egy pszichológushoz, hogy megtalálják, mi a hiba. Ottan csak megbüntettek. Nem lehet csak megbüntetni egy gyereket azért, mert rosszat csinált. Kell tudjam, hogy miért csinálták, és beszélni velük, megmagyarázni, hogy ez miért nem jó, azt miért nem szabad csinálni. Egy otthonban olyan az ember, mint egy szám. Nem olyan, mint egy élőlény. Ott voltak nagyobb lányok, akik már tudtak magukra vigyázni, ők már tudtak magukért harcolni; mi voltunk a kicsik, hat-hét éves gyerekek, miránk még mindenféle szempontból kellett volna vigyázni jobban, mint a nagyobbakra.

– Beszélgettek a gyerekek arról, hogy mi történt?

– Ja, persze. Mondjuk mi gyerekek nem értettük meg, hogy mi történt. Tudtuk, hogy volt egy háború, és a szülők meghaltak, de

¹⁴ Landesman György: *Előszó helyett...*, i. m., 1995.

hogyan, azt csak később fedeztük fel.

– És a felnőttekkel beszélgettek erről?

– Nem nagyon. Nem voltunk olyan közvetlen viszonyban. Volt az a distancia. Azonkívül, ha én valamit akartam, megbeszéltem egy másik gyerekkel. A nevelőnővel soha. (...)

– Nem segítettek feldolgozni ezeket az élményeket?

– Nem, egyáltalán nem. Ők maguk is szenvedtek valamitől, de egy felnőtt inkább tudja megemésztetni, mint egy gyerek.”¹⁵

Bizonytalan identitású gyerekek

A szüleiket elvesztő gyerekek közül külön kell említenünk azokat, akik a bujkálás, bűjtatás időszakában irataik nélkül maradtak, adataikat senki nem ismerte. Adódtak helyzetek, melyekben a körülöttük lévő felnőttek is csak a gyerekek közlésére tudtak hagyatkozni, vagy arra sem. Ismerjük például a pécsi zsidó iskola iratai között fennmaradt levélváltást azon tanulók ügyében, akiknek személyi adatait okmányok nem igazolták: Pécsen 1946 áprilisában a 25 tanulóból 12 volt ilyen.¹⁶ A tanfelügyelet a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium állásfoglalását kérte az ügyben, és a minisztérium úgy rendelkezett, hogy ha hitelt érdemlően igazolható az, hogy az okmányok nem szerezhetők be, akkor a személyi adatokat „bemondás” alapján is el szabad fogadni. Azokról a gyerekekről, akiknek a nevén kívül semmilyen más adat nem szerepel az iskolai anyakönyvben, feltételezhető, hogy a gyermek maga sem tudott biztosat a családjáról, saját múltjáról. Ezt a feltételezést erősíti, hogy többségük első osztályos kislány, vagyis olyan gyerekek, akiket nemük és életkoruk alapján akár hosszabb időn át álnéven rejtegethettek keresztény környezetben. Időközben aztán elhalványulhattak emlékeik eredeti családjukról.

Az életben maradt vidéki gyerekeknek a közösség számára való megmentése, megőrzése volt a mozgója azoknak az akcióknak, melyek során 1946–47-ben az őket egykor bűjtató és azután is gondozó keresztény intézményekből (kolostorok, protestáns gyermek-

¹⁵ Liberman Éva a Szt. Domonkos utcai orthodox gyermekotthonról. Az interjút Bacskai Sándor készítette: Boro Park, 1998. május. Ezúton is köszönjük, hogy rendelkezésünkre bocsátotta.

¹⁶ Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára VIII. 263, 43/1946.

otthonok), illetve keresztény családoktól igyekeztek visszagyűjteni azon zsidó gyerekeket, akikért a szüleik, rokonaik nem jelentkeztek, vagyis minden bizonnyal árván maradtak. Ezek a kezdeményezések különböző orthodox szervezetektől indultak. A Bné Akiba hirdetésben kutatott 1946 januárjában egy akkor két éves fiú után, aki két évéből bő másfelet tölthetett a bűjtató családdal.¹⁷ Az Aguda két aktivistája, Stein Benő és Friedmann Ervin 1946-ban hetven, kolostorban maradt zsidó gyereket kutatott fel,¹⁸ hatvan gyereket pedig református gyermekotthonoktól vett át az Aguda 1946 nyarán, és helyezett el a Rózsadombon kialakított gyermekotthonban.¹⁹ A tudósítás szerint az akciók szorgalmazói és megvalósítói a legnagyobb problémát a gyerekek vallási nevelésének helyreállításában látták, az elárvult gyerekek traumájára nem tűntek fogékonyak: „A gyerekek nevelését párton felüli orthodox szakbizottság kezébe tesszük le, tekintettel arra a speciális feladatra, amit ilyen évek óta keresztény kézen levő gyerekek átnevelése (sic!) jelent.”²⁰ Ugyanebben az évben Spiegel Menyhért, a budapesti orthodox hitközség alelnöke felkutató akciót szervezett a parasztsaládoknál maradt zsidó gyermekek után. Itt pontos számot nem ismerünk, de azt igen, hogy a családok sokszor nem akartak megválni a 2-2,5 éve nevelt gyerekektől, és ha tehették, letagadták a gyerekek kilétét.²¹ Még 1948 során is több tucat, keresztény családnál fellelt gyerek került be a zsidó gyermekotthonok hálózatába.²² Az ő visszagyűjtésüknek, a bűjtató családból kiemelt gyerekek későbbi sorsának érdemi feldolgozása Magyarországon még nem született meg, feledés borítja a történeteket.²³

Egy 1943 végén Kolozsvárott született asszony visszaemlékezése alapján fogalmat alkothatunk mindarról, amin ezek a gyerekek ke-

¹⁷ *Új Élet*. 1946. január 10, 8.

¹⁸ Ernst Fülöp: *Mit alkotott...*, i. m., 1946.

¹⁹ Novák Attila: *Átmenetben...*, i. m., 2000. 119.

²⁰ *Sabbaton*. 1946. június 15. 3.

²¹ Balázs Pál: *Forgószeiben...*, i. m., 2009. 439.

²² Magyar Zsidó Levéltár XXXIII. 4. a. 5, Florence S. Jacobson jelentése az 1948 február–novemberi időszakról. 21.

²³ Ugyanakkor bőséges a lengyelországi párhuzam szakirodalma, például Emunah Nachmany Gafny: *Dividing Hearts. The Removal of Jewish Children from Gentile Families in Poland in the Immediate Post Holocaust Years*. Jerusalem, Yad Vashem, 2009. A lengyelországi visszagyűjtést végzők az 1990-es években beismerték a gyerekek azonosításának bizonytalanságát, a téves kiemelések lehetőségét is.

resztülmentek.²⁴ Évát néhány hetesen egy Nagybányán élő keresztény asszony gondjaira bízta, aki a háború végén a Jointtól kért anyagi segítséget a kislány eltartásához. Ekkor került át Eckstein Kálmán Eliezer rabbi családjába. Eredeti családjáról, szüleiről később sem tudott meg semmit, nevét is csak a keresztény asszony elmondásából vették át. A kislány a rabbi családot sajátjának vélte, így súlyos traumaként élte meg, amikor a család kivándorolt, és a kislányt a Frischmann Henrik vezette rózsadombi orthodox gyermekotthonban helyezték el.²⁵ Éva emlékezete szerint: „Ellopták az ennivalót, meg vertek minket, négy-öt éves kisgyerekeket, és jöttek ki a Jointtól megnézni, hogy milyen a helyzet, és bezárták”.²⁶ A gyerekek a Szt. Domonkos utcai orthodox gyermekotthonba kerültek át, ahol az ellátásuk rendezett volt, de a lelki sebek begyógyításában továbbra sem kaptak segítséget, a viselkedési zavarokra csak büntetéssel reagáltak nevelőik. Az otthon megszüntetésekor, 1953-ban azt a néhány lányt, akinek semmiféle rokona sem volt, az egyik – Éva által nem kedvelt – nevelőnő gondjaira bízta. Vele vándoroltak ki 1956-ban, és éltek egészen addig, míg férjhez nem mentek.

Gyógyító közösségek

A generáció talpra állásában alapvető szerepe volt annak, hogy a gyerekek jelentős része a vészkorszak után olyan közösségbe jutott, ahol újra megtanulhatott játszani, visszatálálhatott az életkorának megfelelő elfoglaltságokhoz. A tevékenységek és a közösség maga, a kortárs közösséghez tartozás élménye nem elválaszthatók, hiszen hatásuk egymást erősíti, mégis hangsúlyozni szeretnénk, hogy mindkét elemnek sajátos jelentősége volt. Noha ezek a közösségek nem

²⁴ Bacsikai Sándor interjúja Liberman Évával.

²⁵ A Magyar Orthodox Izraelita Levéltár és Könyvtárban őrzött hitközségi iktatókönyv szerint 1946 szeptemberében kértek és 1947 márciusában kaptak támogatást az Országos Zsidó Segítő Bizottságtól az otthon létesítésére. Ezúton is szeretnénk köszönetet mondani Lóczy Tamásnak, hogy lehetővé tette számunkra a még rendezés alatt lévő anyag kutatását.

²⁶ Hasonló kivizsgálásra és intézkedésre más otthonokból ismerünk példát: 1949 márciusában a Cinege utcai otthon teljes személyzetét lecsérélte az Országos Zsidó Segítő Bizottság „a gyermekekkel szemben tanúsított megengedhetetlen magatartás miatt”. Magyar Zsidó Levéltár XXXIII. 7. b. 1, 1949. márciusi jelentés. 8.

kizárólag felekezeti alapon szerveződtek, jelen tanulmány keretei között leginkább ezekre összpontosítunk: cionista gyermekotthonokat, táborokat, napköziket, zsidó cserkészcsapatokat vizsgálunk.

A sorban elsőként mégis a Sztéhlo Gábor vezette, felekezeten, származási, társadalmi hovatartozáson felülemelkedő, ám szilárdan keresztény szellemiségű otthont említjük. Bár a háború vége után más intézményekhez viszonyítva csekély számú zsidó gyerekről gondoskodott, azonban az ismert, dokumentált otthonok közül a legtudatosabb pedagógiai-pszichológiai programmal, amely lehetőséget adhat a felmerülő problémák sokféleségének felvillantására. A családszerű nevelés elvével, a közösségi élet megszervezésével, mozgással, munkaiskolával és a művészet eszközeivel tudatosan támogatták azt a folyamatot, ami másutt jobbára spontán módon ment végbe, rosszabb esetben elakadt, elmaradt.

Sztéhlo mai szemmel is modern reformpedagógiai elveivel kiváló partnereket vonzott. Az 1945. szeptember 15-én beinduló iskola a munkaszolgálatból hazatért korábbi cserkészvezető, tanár, Szőke Balázs kezdeményezésére létesült. A tanári kar a gyermekotthonban lakó, elsősorban fiatal, kísérletező kedvű, illetve már komoly tapasztalattal rendelkező, együttműködésre kész tanárokból állt. Tudatos-ságra vall az osztályfőnökök és a velük dolgozó pszichológus (Hrabovszkyné Révész Margit) összehangoló munkája is: személyi lapokat állítottak ki az egyes gyerekekről, a közösségi nevelés céljából pedig osztálynaplót vezettettek a diákokkal. A gyerekek előremeneteléről közösen tájékoztatták a szülőket.²⁷

Hrabovszkyné Révész Margit meglepetésként tűnő megállapítása szerint: „[...] a soktagozatú, többféle kiutat megjelenítő intézet alkalmasabb a háborúsan sújtott gyermekek sérüléseinek a megoldására, mint az épségben valamiképpen megcsonkított családi környezet.”²⁸ Itt az eltérő alkatú gyerekeknél valóban más és más módszert alkalmaztak. A bizonytalan, szorongó gyerekeknél a közvetlenül ható örömszerzés, az ösztönök kielégítése (a sokoldalú étkezés, a sok mozgás) vált be, majd erre épült a gyakorlati munka, az öntevékenység. Különösen fontosnak találták a regressziós tüneteket mutató gyerekeket önállóságra szoktatni. Bízta abban, hogy ha csak részben is sikerül a gyerekeknek önállóan rátalálniuk a saját útjukra,

²⁷ Merényi Zsuzsanna: *Sztéhlo Gábor, a gyermeknevelő...*, i. m., 2009, 37, 40.

²⁸ Hrabovszkyné Révész Margit: *Háború sújtotta gyermekek...*, i. m., 1948. 561

akkor önbizalomra szert téve könnyebben fejlődésnek indulhatnak. Az agresszív hajlamúaknál ezzel szemben nem a fájdalom legyőzése, hanem az ösztönkielégülés módjainak magasabb szintre emelése, szublimálása volt a cél a közösségben megtalált elismertség kivívása által. A halálfélelemmel küzdők élményeit intim beszélgetések, leírt álmok, írásbeli fogalmazások, versírás segítségével oldották. Szép példa erre a Gaudiopolisban működő iskola ötödik osztályos diákjainak kiadványa. *A mi Újságunk* 1948 július-augusztusi száma „Álmaim” címmel közli a gyerekek álmait. Bruchsteiner Edi a következőt írja:

„A vasútállomáson vagyok. Sípólva fut be a vonat a pályaudvarra. A pályaudvar megtelik emberekkel. Én bolyongok az emberek között. Egyik kocsi elől a másik kocsi elé. Elgondolkozom én kire is várok. Az Édesanyámra. Ismerős alakot látok közeledni a lépcső felől. Az Édesanyám volt. Őrá vártam négy éven keresztül. Nyakába akartam borulni. De amikor arra került a sor, felkeltettek. Én meg kerestem az Édesanyámat.”²⁹

Révész Margit szerint a zsidó származás az eszményképek elvesztése és a tartós életveszély miatt hatott súlyosbítólag. Különösen nehéz volt a zsidó származású, ám keresztényként nevelkedettek helyzete. Ők gyakran nem is tudtak zsidó gyökereikről, így hirtelen vákuumba kerültek, becsapottnak érezték magukat. Ezeknek a bizalmatlanná váló gyerekeknek nem annyira szülőpótlékre, inkább eszményképre volt szükségük ahhoz, hogy felépüljenek.

A közösség és közösségi élmények jelentőségét, a tevékenységek – modern terminológiával élve – élménypedagógiai jellegét legerőteljesebben a cionista gyermekotthonokra és táborozásokra visszaemlékezők szavaiból érezhetjük ki:

„Ez a gyermekotthon talán az életem legnyugodtabb, legkiegyensúlyozottabb időszaka volt. Különböző csoportokban, úgynevezett kvúcákban fiúk és lányok külön éltünk. Löwy Laci [Izraelben Arie Lewy], a 23-24 éves vezetőnk hihetetlen hozzáértéssel, empátiával bánt velünk. Egy csomó árva gyerek, akinek ottmaradtak

²⁹ *A mi Újságunk*, 1948 július-augusztus, 24. Itt köszönjük meg András Andor szíves segítségét.

a szülei, meg félárva, akiket kezelni kellett. Úgy elfoglaltak minket, hogy semmi időnk nem volt arra, hogy gondolkodjunk, töprengjünk. Reggel 6-tól este 7-ig program volt, az égvilágon minden. Volt sport, tanulás, tanultunk héberül, volt cionisztika, palesztinográfia (...) Mi a legtöbben olyan élményt kaptunk ebben a közösségben, ami aztán később is meghatározta a magatartásunkat az iskolában, munkahelyen, mindenhol. A legtöbbünk remekül feltalálta magát.”³⁰

„Tíz évesen felültem a vonatra, és elmentem Deszkre. Egy napot töltöttem ott. Hazaértem, és tudtam, hogy velük akarok lenni. A húgommal odaköltöztünk. Ismét gyerekeknek éreztem magam.”³¹

A második idézet – Perlmutter Izsák visszaemlékezése – azt a kettősséget is visszaadja, amiben a családfő nélkül maradt családban, a 10 éves fiú önállóan hozott döntést a maga és húga sorsáról, mint bizonyára tette már többször a megelőző hónapokban is. Eközben mégis a gyerekek megfelelő élethelyzetek után vágyott, amit végül a szétesett család helyett a közösségi létben talált meg. A teljesen új alapokon álló erעי élet lehetősége ugyanakkor célt is adott, az ifjúsági alija az egykori család és közösség értékrendje elleni lázadás is volt. Az ebben a közegeben használt új, héber személynév is a múlt, a korábbi élet eltörlését, az új kezdet lehetőségét szimbolizálták, amely épp ebből a korosztályból sokaknak a kivándorlást is jelentette.

A cionista szervezetek politikai sokfélesége a gyerekek szintjén kevéssé volt érhető, érzékelhető, hiszen mindenhol hasonló közösségi tevékenységekkel találkozhattak: éneklés, kirándulás, tábortűz, társasjáték, számháború stb.³² Valódi különbséget a koedukáltóságban (vagy hiányában) és a vallási előírások megtartásában élhettek meg. Bárdos Pál a makói Habonim csoportban szerzett élményeiből a teljes egyenlőséget – születési előjogoktól, vagyoni, felekezeti különbségektől függetlenül –, illetve a fiúk és lányok közötti közvetlenséget emelte ki.³³ Ezek az elvek nagyon különböztek attól a világtól

³⁰ Gyöngyösi Zsuzsa visszaemlékezése a debreceni Darabos utcai gyermekotthonra, Gombocz Eszter vele készített interjújában (2013).

³¹ Urbancsok Zsolt: *A holokauszt gyermekei...*, i. m., 2010. 94.

³² A különböző szervezetekről és általuk működtetett intézményekről, általuk szervezett táborokról l. Novák Attila: *Átmenetben...*, i. m., 2000.

³³ Bárdos Pál: *A második évtized...*, i. m., 1981, 96-98.

tól, amiben eddig nevelkedtek a gyerekek, és felszabadítóan hatott az egyéni tehetségek kibontakoztatására.

Egyértelműen jövőorientált, szabadság központú elveken nyugodtak a cionista szervezetek nyári mosavái. Ezek a táborok Erec Jisrael felépítésére készítették elő, fő céljuk a túlélő fiatalok önállóságra nevelése volt. A Hasomér Hacair első nyári mosavájának emlékére készült, karikatúraszerű rajzokkal ellátott kiadványa a szabadság megélésére, és az alkotás fáradtsággal teli örömeire helyezi a hangsúlyt (például táborépítés tíz-tizenöt méteres fatörzsekből). A tábor során az elfelejtett játékokat humoros, részben ideologizált formában tanulták újra. Ilyen alkalom volt a „partizán hadsereg” és a németek közötti számháború, amely úgynevezett „elaknásított területeket” is érintett. Végül persze a partizánok diadalmaskodtak:

„Megkötözve vezetik a német vezért a főhadiszállásra, ahol ünnepélyesen kivégzik. Győztesek, vesztesek letelepednek és közösen fogyasztják el az izgalmas harcban elfelejtett tízórait.”³⁴

Az idézett kiadvány összességében kimondottan didaktikus, összeállítói felnőttek, akik a múlt céltalan szenvedését egy mozgalom keretében szeretnék alkotó építéssé változtatni a túlélő fiatalok segítségével: *„RÁD várnak ma a tönkretett és kifosztott megmaradtak és BENNED látják küzdelmük töretlen folytatását Erec Jiszráél szocialista építői. Ne csald meg várakozásukat! Vállald TE IS a harcot, az áldozatokat, mert ez az ára a szabadságnak és néped jövőjének.”³⁵*

A cionista gyerek- és ifjúsági otthonokban, Palesztinából érkezett fiatal vezetők is megjelentek, akik még erőteljesebben képviselték, közvetítették az emberi egyenlőségen alapuló, jövőre összpontosító, öntudatos világszemléletet. A cionista otthonok egyik lakója így fogalmaz: *„Ezek a fiatalok arra tanítottak minket, hogy mi is ugyanolyan értékű emberek vagyunk, mint bármely más vallású, fajú ember. Nem szabad meghunyászkodva, megalázkodva, hajbókolva*

³⁴ *Miénk az élet...*, i. m., é. n. A szövegek számos héber mondatot is tartalmaznak, amelyeknek megértését, emlékezetbe vésését egy héber-magyar szószeret segíti.

³⁵ *Miénk az élet...* i. m., é. n., 23.

élni. Azt mondogatták, hogy az ember csak szabadon, öntudatosan, egyenes gerinccel élhet értékes életet.”³⁶

Más, csonka családban vagy árván maradt gyerekek számára hasonlóan meghatározó élmény volt a zsidó cserkészcsapatokhoz való tartozás. „*A csapat egy baráti közösséget, mondhatnám: családot jelentett, az őrsi társak hasonlóan élő és gondolkozó testvéreket, a vezető, kicsit szülőpótlékot.*”³⁷ Önálló zsidó cserkészcsapatok a két világháború között szerveződtek, részben az iskolabázisú szemléletnek megfelelően (az izraelita polgáriknak, gimnáziumoknak saját csapata volt), részben a cserkészmozgalomban jelentkező kirekesztő, antiszemita jelenségek miatt. 1941-ben valamennyi zsidó csapatot feloszlatták, kizárták a cserkészszövetségből.³⁸ A vész-korszak után újrainduló csapatok is a közösségi élet értékeivel, természetközeli élményekkel, az összetartozás érzésével segítették a gyerekek és serdülők lelki újjáépülését; öt budapesti és kettő vidéki csapat működéséről vannak biztos adataink.³⁹ A Magyar Cserkészfiúk Szövetségének az úttörőmozgalommal való 1948. júniusi kényszerű egyesítése után a cserkészcsapatok felszámolása, átszervezése sok gyerek számára hasonló trauma volt, mint az 1941-es kitagadás. „*Édesapám meghalt. Anyunak kenyeret kell keresni, hogy megéljünk, engem a csapat nevelt, ki fog nevelni ezután?*”⁴⁰

Rendhagyó a pécsi 615. sz. Ámosz csapat története, ahol a vész-korszak előtti tagokból mindössze három fiú élte túl a deportálást. A tisztek közül azonban többen is visszatértek a munkaszolgálatból, így 1946 februárjában két őrssel, abban hét-hét taggal újraindították a cserkészteket. Az eredeti tagok mellett gyermekotthoni gyerekek és keresztény fiúk is csatlakoztak. Az egyik őrsbe lányokat is bevettek, akikből rövidesen önálló őrsöt szerveztek. 1946 nyarán a keleti Mecsekben táborozott a csapat, 1947 nyarán pedig a szegediekkel közö-

³⁶ Wieder Györgyi emlékezése a lilafüredi cionista gyermekotthon Palesztinából érkezett fiatal vezetőire. (Gombocz Eszter interjúja, 2014).

³⁷ Korányi Mária visszaemlékezése..., i. m., 2004, 78.

³⁸ A zsidó cserkészcsapatok története is feltárára, érdemi feldolgozásra vár még. Egyes csapatokra vonatkozó visszaemlékezések fellelhetők, illetve Gergely Ferenc több munkájában is érinti a kérdést, pl. *A magyar cserkészlet története...*, i. m., 1989.

³⁹ Listájukat lásd a függelékben. Egyebek mellett gazdag forrás a Gödöllői Városi Könyvtárban elhelyezett Cserkészkönyvtár és Levéltár gyűjteménye.

⁴⁰ Gyöngyi Panni naplójából..., i. m., 2004, 88.

sen rendeztek nagytábort Mánfán.⁴¹ 1947 végére 32 fős volt a csapat, ebből 14 izraelita, 16 katolikus, egy-egy református és unitárius.⁴² A csapat legelső tagjai között volt az az ikerpár is, amelynek sorsát már említettük. Egyikőjük őrsvezetői tanfolyamot is végzett, másikukat a csapatotthon felügyelőjévé nevezte ki a parancsnok.⁴³ Ők biztosan megtanultak újra játszani.

A gyerekekkel foglalkozó fiatalok és felnőttek – sokszor csak ösztönös – pedagógiai eszköztárában a művészeti tevékenységek is jelen voltak: énekkar, versmondás, színjátszás, komolyabb és kevésbé komoly fellépések dokumentálhatóak a gyermek- és napközi otthonok életében. A Bné Akiba két budapesti otthonának lakói *Dybuk* előadással léptek fel a Városi Színházban.⁴⁴ A pécsi gyermekotthonban élők Poldini Ede *Hamupipőke* gyermekoperájának előadásával 1948 tavaszán budapesti vendégszereplésre indultak a Joint meghívására.⁴⁵ A PIH Fiúárvaház purimi színjátszásában a humor ereje oltotta az emlékek fájalmát:

„Volt egy időben egy fiatal tanár, aki nem főállásban foglalkozott velünk, a Braun tanár úr. Ő ilyen tréfás színdarabokat írt és rendezett (...) Braun olyan szövegeket írt ezekre a hagyományos melódiákra – most hirtelen eszembe jutott, hogy – »Van a Markó utca sarkán egy kis palota, Führerkém, ha boldogtalan, jöjjön el oda! A kapuja mindig zárva, Bogár János magát várja!« Bogár János az állami ítéletvégrehajtó volt. Ezek nagyon szép veretes szövegek voltak, a dallamaik is kedvesek voltak.”⁴⁶

A már említett Pax Gyermekotthon nevezetes, szabad szellemű magyar tanára, Rákosi Zoltán 1947-ben a *Válasz* című folyóiratban naplószerűen számolt be az ötödikes gyerekekkel folytatott (rit-

⁴¹ Ennek a tábornak a teljes dokumentációja (levelezés, előkészítés, költségvetés) a Pécsi Zsidó Hitközségi irattárban található meg.

⁴² Magyar Cserkészfiúk Szövetségéhez küldött éves jelentés. Magyar Cserkész Levéltár (Gödöllő).

⁴³ Csapatparancs, 1947. december. Magyar Cserkész Levéltár (Gödöllő).

⁴⁴ *Revivim*. 1947. március. 18–19. Munkácsi Noémi tudósítása.

⁴⁵ *Új Dunántúl*. 1948. március 18.

⁴⁶ Kertész Péter visszaemlékezése. L.

<http://www.centropa.org/hu/biography/kertesz-peter> (Letöltés: 2015-05-14).

mus)gyakorlatainak, versírási kísérleteinek, verselemzéseinek (például Arany Jánostól a *Családi kör*) céljáról, hatásáról:

„A helyi adottságoknak megfelelően (a tanulók java része árva, félárva), a sablonos feldolgozáson kívül ilyen problémák foglalkoztatták őket a verssel összefüggésben: lehet-e otthona annak, akinek nincsenek szülei? mi az otthon? lehet-e segítség nélkül elhagyott szegény gyerekből is valaki, mint a „Családi kör” olvasó fiújából; hogyan lehet olvasással életünk határait kitágítani?”⁴⁷

Bár Arany művéből színdarabot is írtak a gyerekek, mégis támadások érték Rákosi Zoltán hagyománybontó óráit. A felnőttek a karácsonyi szünetben kigúnyolták Weöres Sándor *Elysium* című versét, lerombolva a gyerekek örömét:

„[...] nem vették észre, hogy a gyermekben a költészettel való kapcsolatot s ezen keresztül a szerencsésen megtalált belső művészi életforma hitelét is tönkre teszik. Annakidején legalább 10 legsúlyosabb traumával sújtott fiút hozott lelkiéletében, külső, közösségi kapcsolataiban rendbe a megtalált költészet.”⁴⁸

Egy – sajnos meglehetősen töredékes – hírünk egy rajzkiállításról is van. A budapesti tankerületi főigazgató 1947. márciusi körlevelében tájékoztatta a polgári iskolák és gimnáziumok igazgatóit, hogy az Andrássy út 47. alatt található Bibliotheca Officina kiállítóhelyen a pesti zsidó gimnázium és az annak részeként létrehozott Szt. Domonkos utcai általános iskola kiállítást rendezett növendékeik rajzaiból. *„A tanulóknak 1944-es élményeikről kellett rajzban beszámolniuk. Az összegyűjtött anyag tárgyánál, továbbá a gyermeki lélek sajátos megnyilvánulásánál fogva igen tanulságos minden nevelő számára és érdekes anyagot nyújt a szabad beszélgetések óráin és az önképzőkörökben való megbeszélésre.”⁴⁹* A kiállítás anyagának további sorsáról nem sikerült információt találni.

⁴⁷ Rákosi Zoltán: *Gyermekköltészet...*, i. m., 1947, 419.

⁴⁸ Rákosi Zoltán: *Gyermekköltészet...*, i. m., 1947, 422.

⁴⁹ Budapest Főváros Levéltára VIII. 254. a. l. Orthodox Polgári Iskola iratai, no. 388.

Elakadások, zsákutcák

Ismét hangsúlyozva, hogy a többség életében a család vagy egy gyógyító közösség pozitív hatása dominált, meg kell említenünk olyan eseteket, helyzeteket is, ahol a feldolgozás elakadt, zsákutcába futott, vagy épp a háború után érte további sérülés a gyermeket vagy fiatalt.

„Nekem rosszabb évem volt az, amit a Szenes Annában eltöltöttem, mint maga a deportálás.” – foglalja össze tapasztalatait Ember Mária, amely akkor is mérhetetlenül keserű, ha tudjuk, őt a Bécs melletti Strasshofba deportálták, ahol mind a körülmények, mind a túlélés esélye egészen más volt, mint Auschwitzban.⁵⁰ Visszaemlékezéséből az tűnik ki, hogy nem a fizikai körülmények voltak ebben meghatározóak, hanem a meg nem értés, az együttérzés hiánya, a kiüresedett vagy eleve hamis értékekhez, elvekhez való ragaszkodás. Ahogy egyik társa ki is fakad: „Nem elég, hogy az ember megjött Auschwitzból, még jól neveltnek is kell lenni?!”⁵¹ Az elakadás tragikus esetben öngyilkosságba is fordulhatott – az intézet egykori növendékei között ilyen is előfordult.⁵²

Egy másik problémagócna tűnik az életben maradt gyerekek számára a megözvegyült szülők újraházasodása. Szerencsétlen esetekben ez a család elvesztését is okozhatta: akár a szülő (vagy az új szülő) akaratából, akár a kiskamasz, kamasz gyerekek ellenállása miatt.

„Összezsúfolt gyerektömeg. Ápolatlan haj, kérges piszok, trachoma, óriási furunkulusok, vérző vagy behegedt sebhelyek. Ott ebédeltünk valami szörnyű moslétot. A nyomorultaknak csak kanaluk volt, s ócska csajkából ettek mohón, kiéhezetten (...) Valójában elhagyott, eldobott gyerekek voltak, árvák, félárvak. Többségük akadály az anyjuk újabb házasságának útjában. Kivándor-

⁵⁰ Ember Mária: *El a faluból...*, i. m., 2002. 19. A Szenes Anna Intézet a Keleti Károly utcában a budai hitközség épületében, a nőegylet támogatásával jött létre 14-20 éves árva lányok számára, akiket varrónőnek kiképezve igyekeztek saját lábukra állítani.

⁵¹ Ember Mária: *El a faluból...*, i. m., 2002. 15.

⁵² Ember Mária: *El a faluból...*, i. m., 2002. 62.

*lásra vártak, de maguk se tudták, hová, mikor s mi végre.”*⁵³

A szükséglet korai felismeréséhez képest megdöbbenően sokára, csak 1948 végén – 1949 elején állított fel az Országos Zsidó Segítő Bizottság speciális intézményeket a nehezen nevelhető gyerekek számára. A 3,5–4 évvel a vészkorszak után is segítségre szoruló gyerekeket minden bizonnyal nem annyira maga a háború, mint inkább a szétesett családokban vagy rossz intézeti környezetben azóta eltöltött évek traumatizálták. A Gyermekgondozó Intézet (Somogyi Béla u. 5.) feladata a családban vagy gyermekotthonban élő nehezen nevelhető gyerekek vizsgálata, kezelése, tanácsadása volt. Az Országos Zsidó Segítő Bizottság 1948 elejétől kiépült családgondozói hálózata irányította ide a gyerekeket, családokat. 1949 februárjában négy pszichológus 215 gyerekkel foglalkozott, júniusban már 401 ellátott volt és csak két pszichológus maradt, ami érdemi munkát alig tett lehetővé.⁵⁴ 1949 februárjában más otthonokból áthelyezett, 23 hét-tizenkét éves fiúval és négy nevelővel bentlakásos speciális gyermekotthon nyílt (Vöröshadsereg útja 62.). Az év folyamán jó eredményekről számoltak be az OZSSB Szociális Jóléti Központjába befutott jelentések: stabilizálódó tanulmányi eredmények, kiállítás szervezése, nyugodt légkörű nyaralás Balatonlellén. A stabilitás és a szakszerű, személyes törődés jól hatott rájuk.

Kitekintés

Az utóbbi években megsokasodtak a vészkorszak után árván, félárván maradt egykori gyermekek találkozói. Szervezőik érzik az idő rohamos múlását. Nemrég a Gaudipolis még élő lakói is összegyűltek, számba véve a távol maradtakat. A legtöbbjükre hiába vártak, és lassan már csak emlékezetünk őrzi a ma még jelen lévőket is, akárcsak a többi gyermekotthon volt lakóit. Sietnünk kell, hisz nagyon sok még a feltárni való, megválaszolatlan kérdés.

⁵³ Bárdos Pál leírása a deszki gyermekotthonról, az ott – valószínűleg 1947 tavaszán – tett látogatás alapján. Bárdos Pál: *A második évtized...*, I. m., 1981, 98.

⁵⁴ Magyar Zsidó Levéltár, Országos Zsidó Segítő Bizottság iratok, XXXIII 7. b. 1 – 1949. februári és júniusi jelentés.

Felhasznált irodalom

Miénk az élet. A Hasomér Hacair nyári mosaváinak emlékére.
Hasomér Hacair Marxista-Cionista Ifjúság, é. n.

Balázs Pál: *Forgószélben. A budapesti orthodox zsidóság és iskolái.*
Budapest, Novella Kiadó, 2009.

Bánki György (szerk.): *A 311. Vörösmarty Cserkészcsapat, 1934-1948.*
Budapest, 311. Vörösmarty Cserkészcsapat Öregcserkész Klubja, 2004.

Bárdos Pál: *A második évtized.* Budapest, Szépirodalmi, 1981.

Benoschofsky Ilona: Korszellem és gyerekkor. Lelki helyzetkép
gyermekeinkről. In: Benoschofsky Imre (szerk.): *Maradék-
zsidóság. A magyarországi zsidóság 1945–46-ban.* Budapest, A
Budai Izraelita Aggok és Árvák Menházegyesülete, 1947, 38–46.

Ember Mária: *El a faluból.* Budapest, Múlt és Jövő, 2002.

Ernst Fülöp: Mit alkotott az Agudat Jisrael Magyarországon? In:
Darkénu. 1946 ősz. 3.

Gafny, Emunah Nachmany: *Dividing Hearts. The Removal of Jewish
Children from Gentile Families in Poland in the Immediate Post
Holocaust Years.* Jerusalem, Yad Vashem, 2009.

Gergely Ferenc: *A magyar cserkészlet története, 1910-1948.* Buda-
pest, 1989.

Gombocz Eszter: *Zsidó iskolások Budán és Óbudán, 1920-1949.*
<http://dj.arva.biz> honlapon

Gyárfás Endre: *Mátyásföld, alkonyuló éden.* Budapest, Múlt és Jövő
Kiadó, 2013.

Hrabovszkyné Révész Margit: Háború sújtotta gyermekek. In: *Köz-
nevelés.* 1948, 22. szám, 555–562.

- Kertész Péter: Mészáros Péter interjúja. In: *Centropa. Zsidó élettörténetek a huszadik században*, 2014. <http://www.centropa.org/hu/biography/kertesz-peter> (Letöltés: 2015. 05. 14.)
- Koralek Livia: A második világháború hatása a zsidó gyermek lelki világára. In: Spiegel Aladár (szerk.): *A Tarbut Héber Kultúregyesület iskoláinak Évkönyve az 1945–46-os tanévről*. Budapest, 1946.
- Kovács Mira: *Imakönyv és csipkés kombiné*. Budapest, Zachor Könyvek, 2009.
- Krassó Sándor: *Kötéltánc. Adalékok a pécsi zsidóság és Pécs 20. századi történetéhez*. Pécs, Pannónia Könyvek, 2011.
- Landesman György: Előszó helyett. In: Kertész Péter (szerk.): *Árvaházi Világtalálkozó*. Budapest, 1995.
- Merényi Zsuzsanna: *Sztehlo Gábor, a gyermeknevelő*. Budapest, 2009.
- Novák Attila: *Átmenetben. A cionista mozgalom négy éve Magyarországon*. Budapest, Múlt és Jövő, 2000.
- Rákosi Zoltán: Gyermekköltészet vagy a „közönség” útja a művészethez. In: *Válasz*, 1947. II. szám, 414-426.
- Urbancsok Zsolt: *A holokauszt gyermekei. A holokauszt gyermek szemtanúinak visszaemlékezései*. Makó, Dr. Kecskeméti Ármin Egyesület, 2010.